

УДК 347.121.6

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.06.1.57>

УДАВАНИЙ ПРАВОЧИН У ЦИВІЛЬНОМУ ПРАВІ УКРАЇНИ: ПОНЯТТЯ, ОЗНАКИ ТА ПРАВОВІ НАСЛІДКИ

Потапчук В.,
аспірант кафедри права
гуманітарно-правового факультету
Національного аерокосмічного університету
«Харківський авіаційний інститут»
ORCID: 0009-0002-5375-7712
e-mail: thepotapchuk@gmail.com

Потапчук В. Удаваний правочин у цивільному праві України: поняття, ознаки та правові наслідки.

У статті досліджується правова природа, поняття, ознаки та правові наслідки удаваного правочину в системі цивільного права України. З урахуванням доктринальних підходів і сучасної судової практики здійснено спробу розкрити сутність удаваного правочину як специфічного виду недійсного правочину, що характеризується невідповідністю зовнішнього волевиявлення внутрішній волі сторін та спрямований на приховування іншого правочину або обхід закону. Особлива увага приділяється аналізу положень статті 235 Цивільного кодексу України (далі – ЦК України), яка визначає поняття удаваного правочину, а також його співвідношенню з фіктивним правочиною, передбаченим статтею 234 ЦК України.

Визначено, що основною ознакою удаваного правочину є наявність двох взаємопов'язаних елементів – удаваного (зовнішнього) та прихованого (справжнього) правочину, між якими існує внутрішній юридичний зв'язок. Розкрито мету вчинення таких правочинів – приховування дійсного змісту волевиявлення сторін або досягнення правового результату, який за прямим змістом закону був би неможливим. Проаналізовано доктринальні підходи до визначення волі та волевиявлення сторін як основи дійсності цивільно-правових правочинів.

Досліджено позиції Верховного Суду щодо критеріїв розмежування удаваних і фіктивних правочинів, визначення їх правових наслідків, а також умов, за яких прихований правочин може визнаватися дійсним. У роботі наведено приклади судових рішень, у яких суди встановлювали удаваний характер договорів купівлі-продажу, дарування чи оренди, укладених для приховування інших зобов'язальних відносин або з метою уникнення виконання законодавчих обмежень.

У статті аргументовано, що наслідки удаваних правочинів повинні оцінюватися через призму принципів добросовісності, розумності та справедливості, які становлять основу цивільного законодавства. Зроблено висновок, що удаваний правочин є різновидом недійсного правочину, який втрачає юридичну силу, однак прихований правочин може набувати дійсності, якщо він відповідає вимогам закону щодо форми, змісту та волевиявлення сторін.

Підкреслено значення інституту удаваних правочинів для забезпечення стабільності цивільного обороту, запобігання зловживанням правом і обходу законодавчих заборон. Сформульовано пропозиції щодо вдосконалення правозастосовної практики та підвищення ефективності судового контролю за дійсністю правочинів.

Ключові слова: удаваний правочин, фіктивний правочин, недійсність правочину, прихований правочин, воля та волевиявлення, добросовісність, Цивільний кодекс України, судова практика, правові наслідки, обхід закону.

Potapchuk V. Simulated transaction in the civil law of Ukraine: definition, characteristics, and legal consequences.

The article explores the legal nature, concept, features, and legal consequences of a simulated transaction within the system of civil law of Ukraine. Taking into account doctrinal approaches and modern judicial practice, the study seeks to reveal the essence of a simulated transaction as a specific type of invalid legal act characterized by the inconsistency between the external expression of will and the parties' true intention, aimed at concealing another transaction or circumventing the law. Particular attention is devoted to the analysis of Article 235 of the Civil Code of Ukraine, which defines the concept of a simulated transaction, as well as its correlation with a fictitious transaction provided for in Article 234 of the Civil Code of Ukraine.

It is determined that the main feature of a simulated transaction is the existence of two interrelated elements – the simulated (external) and the concealed (actual) transactions, between which there is

an intrinsic legal connection. The purpose of such transactions is revealed – to conceal the true content of the parties' will or to achieve a legal result that would otherwise be impossible under the direct provisions of the law. The paper analyzes doctrinal approaches to the definition of will and declaration of will as the foundation of validity for civil law transactions.

The positions of the Supreme Court are examined regarding the criteria for distinguishing between simulated and fictitious transactions, determining their legal consequences, and identifying the conditions under which a concealed transaction may be recognized as valid. The article provides examples of court decisions where the courts established the simulated nature of contracts of sale, gift, or lease concluded to conceal other obligatory relations or to avoid the fulfillment of legislative restrictions.

It is argued that the consequences of simulated transactions should be assessed through the prism of the principles of good faith, reasonableness, and fairness, which constitute the foundation of civil legislation. The study concludes that a simulated transaction is a type of invalid legal act that loses its legal force, while a concealed transaction may acquire validity if it meets the statutory requirements regarding form, content, and the parties' declaration of will.

The importance of the institution of simulated transactions for ensuring the stability of civil turnover, preventing abuse of rights, and avoiding legislative prohibitions is emphasized. The article formulates proposals for improving law enforcement practices and enhancing judicial control over the validity of transactions.

Key words: simulated transaction, fictitious transaction, invalid transaction, concealed transaction, will and declaration of will, good faith, Civil Code of Ukraine, judicial practice, legal consequences, circumvention of law.

Постановка проблеми. Удавані правочини належать до складних і водночас дискусійних правових явищ у цивільному праві, адже вони поєднують у собі ознаки правомірного волевиявлення та протиправного результату, спрямованого на спотворення істинної волі сторін або обходу закону. Незважаючи на наявність чіткого нормативного закріплення у статті 235 ЦК України [1], тлумачення сутності удаваного правочину та його наслідків і надалі викликає труднощі як у науці, так і в судовій практиці.

Проблемність цього інституту зумовлена тим, що удаваний правочин формально має ознаки дійсного, сторони виявляють волю, дотримуються письмової форми, погоджують істотні умови, однак їх справжня мета не збігається з волевиявленням, відображенням у тексті документа. Таким чином, виникає суперечність між внутрішньою волею сторін і зовнішнім проявом цієї волі, що ставить під сумнів дійсність правового результату.

На практиці суди часто стикаються з труднощами у відмежуванні удаваних правочинів від фіктивних, оскільки обидва види характеризуються відсутністю реальної правової мети. Однак у випадку удаваного правочину існує прихований (справжній) правочин, який сторони фактично вчиняють, тоді як фіктивний правочин взагалі не спрямований на створення правових наслідків. Саме це відмежування має вирішальне значення для визначення подальших правових наслідків і можливості визнання прихованого правочину дійсним.

Актуальність дослідження обумовлена також активним використанням удаваних правочинів у сучасному цивільному обороті, зокрема для приховування реального змісту відносин між сторонами (наприклад, удавані договори дарування, що прикривають купівлю-продаж, або договори позики, які маскують фактичні інвестиційні правовідносини). Такі конструкції часто застосовуються з метою мінімізації податкових зобов'язань, ухилення від виконання договірних чи судових обов'язків, уникнення заборон, передбачених спеціальними нормами права.

Унаслідок цього інститут удаваного правочину набуває не лише теоретичного, а й значного практичного значення. Неправильна кваліфікація правочину може призвести до хибного вирішення спору, порушення принципу рівності сторін та стабільності цивільного обороту. Саме тому виникає потреба у ґрунтовному переосмисленні поняття, ознак та правових наслідків удаваного правочину з урахуванням сучасних тенденцій правозастосування, принципів добросовісності, справедливості й верховенства права.

Стан опрацювання проблематики статті. Проблематика удаваних правочинів є предметом наукових дискусій упродовж тривалого часу, оскільки вона торкається основоположних питань теорії волі та волевиявлення, дійсності правочинів і забезпечення стабільності цивільного обороту. В українській цивілістиці цей інститут досліджувався переважно у контексті загальної теорії недійсних правочинів, однак комплексний аналіз саме удаваних правочинів залишається недостатньо систематизованим і потребує подальшого наукового осмислення.

Серед науковців, які зробили значний внесок у розвиток теорії правочинів, слід назвати О.В. Дзєру, Н.С. Кузнецову, І.В. Спасибо-Фатєєву, Р.А. Майданика, В.В. Луця, О.В. Кохановську, В.І. Бо-

рисову, В.Л. Яроцького, І.М. Величко, Т.В. Боднар, О.О. Кваснюка, С.В. Мілаш, О.І. Харитонову та інших українських учених, чії праці заклали теоретичні підвалини сучасного розуміння правочину та його недійсності. Так, у працях О.В. Дзери [2, с. 265] розкрито загальні засади дійсності правочинів і підстави їх недійсності, що стало методологічною основою для подальшого осмислення удаваності як окремого явища. І.В. Спасибо-Фатєєва у своїх дослідженнях запропонувала системний аналіз класифікації правочинів, звернувши увагу на правові наслідки встановлення їх удаваності [3]. Н.С. Кузнєцова та В.В. Луць розглядають удаваний правочин як форму приховування іншого правочину, підкреслюючи, що його правова кваліфікація залежить від реального волевиявлення сторін [4]. У працях Р.А. Майданика акцент зроблено на функціональному зв'язку між принципом свободи договору та межами добросовісності сторін, що має ключове значення для розуміння причин вчинення удаваних правочинів [5, с. 120].

Метою статті є дослідження удаваного правочину у цивільному праві України, визначення його поняття, характерних ознак та правових наслідків. Дослідження спрямоване на аналіз доктринальних підходів, нормативного регулювання та судової практики щодо кваліфікації удаваних правочинів і їх відмежування від фіктивних та інших недійсних правочинів. Досягнення цієї мети дозволяє виробити науково обґрунтовані висновки та практичні рекомендації для забезпечення стабільності цивільного обороту та захисту добросовісних учасників правовідносин.

Виклад основного матеріалу. У цивільному праві України удаваний правочин розглядається як особливий вид недійсного правочину, який відрізняється невідповідністю зовнішнього волевиявлення сторін їхній справжній волі. Такий правочин створює видимість юридичного ефекту, водночас приховуючи інший правочин або обходячи норми закону. Стаття 235 Цивільного кодексу України встановлює, що правочин визнається удаваним, якщо сторони уклали його з метою приховування справжнього змісту своєї волі або досягнення правового результату, який за прямим змістом закону був би неможливим [1].

Характерною ознакою удаваного правочину є подвійний характер угоди: наявність зовнішнього (удаваного) та прихованого (справжнього) правочину, між якими існує внутрішній юридичний зв'язок. Удосконалення критеріїв кваліфікації таких правочинів має велике значення для запобігання зловживанням правом, оскільки від цього залежить правильне застосування наслідків недійсності та захист добросовісних третіх осіб. На практиці встановлення удаваності правочину здійснюється шляхом аналізу документів, свідчень сторін, дій у цивільних відносинах та обставин укладення правочину.

Судова практика Верховного Суду демонструє підходи до кваліфікації удаваних правочинів. Так, Верховний Суд розглядаючи справу № 755/13068/23 (провадження № 61-14540св24, ЄДРСРУ №124903920) 29 січня 2025 року, визначив питання, пов'язане з удаваністю правочину, тобто правочину, вчиненого сторонами з метою приховування іншого, реально здійсненого ними правочину. Враховуючи те, що удаваний правочин характеризується тим, що його учинено сторонами для маскуванню іншого правочину, який вони фактично вчинили. У разі встановлення факту удаваності, правові наслідки регулюються нормами, що застосовуються до правочину, який сторони здійснили насправді (ст. 235 ЦК України) [6].

Слід зауважити, що удаваний правочин не відображає фактичну внутрішню волю сторін, а лише форму, що маскує їх реальну волю. Відтак одночасно здійснюються два правочини: удаваний, що слугує для «приховування» реальної волі сторін, та прихований, правові наслідки якого сторони фактично прагнуть реалізувати. При цьому удаваний правочин не маскує осіб-учасників, а лише їхню реальну волю (див. постанову Верховного Суду у складі Об'єднаної палати Касаційного цивільного суду від 14 лютого 2022 року у справі № 346/2238/15-ц, провадження № 61-14680сво20) [7].

Отже, єдиним правовим наслідком кваліфікації правочину як удаваного є застосування до правовідносин, які виникли на його підставі норм, що регулюють цей правочин (див. постанову Верховного Суду у складі колегії суддів Другої судової палати Касаційного цивільного суду від 04 серпня 2022 року в справі № 607/5148/20 (провадження №61-5177св22)) [8].

До характерних ознак удаваного правочину належать: подвійний характер угоди, що передбачає наявність зовнішнього (удаваного) та прихованого (справжнього) правочину; внутрішній юридичний зв'язок між цими двома елементами; і наявність умислу сторін на створення видимості правочину. Судова практика та доктринальні джерела підкреслюють, що для кваліфікації правочину як удаваного необхідно встановити реальні мотиви сторін, дослідити обставини укладення угоди та з'ясувати взаємозв'язок між зовнішнім і прихованим правочинами.

Правові наслідки удаваного правочину визначаються через призму цивільної добросовісності, розумності та справедливості. Удосконалення правозастосовної практики, у тому числі формування чітких критеріїв відмежування удаваних правочинів від фіктивних, дозволяє забезпечити баланс між захистом добросовісних учасників цивільного обороту та запобіганням зловживанням

правом. Верховний Суд у своїй практиці підкреслює, що хоча удаваний правочин формально є недейсним, прихований правочин може набувати дійсності, якщо він відповідає вимогам закону щодо форми, змісту та волевиявлення сторін.

Особливу увагу слід приділити проблемі відмежування удаваного правочину від фіктивного. Удосконалення критеріїв кваліфікації цих правочинів є важливим для запобігання зловживанням правом, оскільки від правильного визначення залежить застосування наслідків недейсності та захист добросовісних третіх осіб. Фіктивний правочин, на відміну від удаваного, не має реальної мети створити правові наслідки, тоді як удаваний правочин може мати приховану, але дійсну юридичну основу, яка підлягає захисту за законом.

Додатково необхідно враховувати фактор волевиявлення сторін як ключовий для оцінки правочину. На практиці дослідження внутрішньої волі проводиться через аналіз документів, свідчень сторін, дій у цивільних відносинах та обставин, що супроводжували укладення правочину. Це дозволяє встановити наявність наміру приховати справжню волю та визначити, чи правочин можна вважати удаваним.

З точки зору правових наслідків, удаваний правочин підлягає визнанню недейсним у частині, яка суперечить дійсній волі сторін, проте прихований правочин може зберігати юридичну силу за умови дотримання вимог закону. Такий підхід дозволяє не лише відновити порушене правопорядок, а й запобігти втраті прав добросовісними учасниками цивільного обороту. Водночас суди зобов'язані оцінювати правочини через призму принципів добросовісності, розумності та справедливості, що закріплені у статтях ЦК України та є фундаментальними для цивільного регулювання.

Інститут удаваного правочину є важливим елементом цивільного права, оскільки його дослідження та правильна кваліфікація дозволяють відокремити формальні юридичні дії від реальних волевиявлень сторін. Це, у свою чергу, забезпечує захист прав добросовісних учасників цивільного обороту та попереджає використання правових формулювань для обходу закону або прикриття недейсних зобов'язань. Глибоке розуміння механізмів функціонування удаваного правочину сприяє формуванню єдиної судової практики та підвищенню правової визначеності у цивільних правовідносинах.

Актуальність теми зумовлена також потребою забезпечення балансу між свободою договору та контролем за правомірністю укладених правочинів. Аналіз удаваних правочинів дозволяє розробляти ефективні підходи до оцінки їх дійсності та правових наслідків, що є особливо важливим для правників і суддів при вирішенні спорів, пов'язаних з прихованими або умовними угодами. Вивчення цього інституту сприяє запобіганню зловживанням правом, захисту майнових інтересів сторін і стабільності цивільного обороту.

Висновки. У результаті проведеного дослідження визначено, що удаваний правочин є різновидом недейсного правочину, що характеризується невідповідністю зовнішнього волевиявлення сторін їхній справжній волі. Основною ознакою такого правочину є подвійний характер угоди, що передбачає наявність зовнішнього (удаваного) та прихованого (справжнього) правочину, між якими існує внутрішній юридичний зв'язок. Визнання правочину удаваним має важливе значення для цивільного обороту, оскільки дозволяє запобігати використанню формальних угод для обходу закону та захищає права добросовісних учасників правовідносин. Судова практика Верховного Суду підтверджує, що правильне встановлення факту удаваності правочину є основою для застосування відповідних правових наслідків і забезпечення стабільності цивільних відносин.

Відмежування удаваного правочину від фіктивного є критично важливим для правозастосування: фіктивний правочин не має реальної мети створити юридичні наслідки, тоді як удаваний правочин може приховувати справжні волевиявлення сторін, що підлягають захисту законом. Правові наслідки удаваних правочинів оцінюються через призму принципів добросовісності, розумності та справедливості, а прихований правочин може зберігати юридичну силу за умови дотримання вимог закону щодо форми, змісту та волевиявлення сторін. Наукове дослідження цього інституту сприяє розвитку теорії цивільного права, формуванню єдиної судової практики та підвищенню ефективності правозастосування, а його практичне значення полягає у запобіганні зловживанням правом, захисті прав добросовісних учасників цивільного обороту та забезпеченні стабільності майнових і договірних відносин.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Цивільний кодекс України. Закон України від 16.01.2003 № 435-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#n1308> (дата звернення 08.11.2025).
2. Цивільне право України. Загальна частина : підручник / за ред. О.В. Дзери, Н.С. Кузнєцової, Р.А. Майданика. 3-тє вид., перероб. і допов. К.: Юрінком Інтер, 2010.

3. Недійсність правочинів : комент. суд. практики / [І.В. Спасибо-Фатєєва, В.І. Крат, Н.Ю. Філатова та ін.]; за заг. ред. І.В. Спасибо-Фатєєвої. Харків: Право. 2018. 264 с. (Серія «Проблеми судової практики»).
4. Дзера О.В., Кузнєцова Н.С., Луць В.В. Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України: у 2 т. Т.1. 5-те вид., перероб. і доп. К.: Юрінком Інтер. 2013. 832 с.
5. Майданик Р.А. Цивільне право: Загальна частина. Т. I. Вступ у цивільне право. Київ: Алерта. 2012. 472 с.
6. Постанова Верховного суду від 29.01.2025 по справі № 755/13068/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/124903920> (дата звернення 09.11.2025).
7. Постанова Верховного суду від 14.02.2022 у справі № 346/2238/15-ц URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/103844331> (дата звернення 09.11.2025).
8. Постанова Верховного суду від 04.08.2022 у справі № 607/5148/20 URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/105693591> (дата звернення 09.11.2025).